

XI-XV ASRGA TEGISHLI "DEVONI LUG‘OTIT TURK , "AT-TUHFATUZ ZAKIYYAT FILLUG‘ATIT TURKIYA" YODGORLIKLARIDAGI SO‘ZLARING QIYOSIY LEKSIK-SEMANTIK, MORFOLOGIK, FONETIK TAHLILI

Choriyeva Laziza , Toshtemirova Lola

Termiz davlat universiteti O‘zbek filologiyasi fakultetining

3-kurs talabalari

Anotatsiya: Maqolada o‘zbek lug‘atchiligining eski turkiy til davriga(XI-XV) tegishli "Devoni lug‘otit turk" ,"At-tuhfatuz zakiyyat fillug‘atit turkiya" asarlarida uchraydigan hayvon nomlari, dehqonchilikka oid so‘zlarning yuqoridagi ikki asardagi o‘xshash va farqli jihatlari qiyoslanib leksik-semantik, morfologik, fonetik tahlili yoritib beriladi.

Kalit so‘zlar: "Devoni lug‘otit turk", "At -tuhfatuz zakkiyat fillug‘atit turkiya", leksik-semantik tahlil, morfologik, fonetik tahlil...

Kirish. Tilshunosligimiz tarixida nafaqat tarixi, taraqqiyotida o‘zining sezilarli darajadagi o‘rniga ega manbalardan bir bu XI asrda yashab ijod qilgan Mahmud Koshg‘ariyning "Devoni lug‘otit turk" asari hisoblanadi. Koshg‘ariyning bu asari lug‘atchiligimizning nodir namunasi hisoblanadi. Unda 6,5mingdan ortiq turkiy so‘zlarning qaysi elatda qanday ma‘no ifodalashi va u yana qanday nomlar bilan atalishi batafsil izohlangan. Lug‘atchilimizda muhim ahamiyatga ega yana bir asar "At -tuhfatuz zakkiyat fillug‘atit turkiya" bo‘lib ,bu asar XV asrda Misrda mamluk-qipchoq tilida yozilgan, mulalifi aniq emas.Unda o‘zbek va forsiy tillarda unli tov ushlar leksika va morfologiya doirasida tahlil qilinadi.

Morfologik-fonetik farqli jihatlari. “Devonu lug‘otit-turk”da o‘sha davr dialektlari orasidagi morfologik o‘ziga xosliklar ham yoritilgan Jumladan, ko‘pchilik turklarda buyruq birlik uchun bar, ikki kishi bo‘lsa, barinlar ikigü (ikkovingiz boring), ko‘plik uchun barinlar qamuğ shaklida qo‘llanilgan. Barin shakli hurmatni ifodalagan. O‘g‘uz va qipchoqlar birlikda bar, ko‘plikda esa barin deydilar. Hurmat ma‘nosida barin deydilar (II.51). Turklar o‘tgan zamonda hurmat ma‘nosida bardin deydilar. O‘g‘uzlar esa buni faqat ko‘plikda (hammangiz bordingiz) qo‘llaganlar (II.52).

“At-tuhfatuz zakkiyat fillug‘otit turkiya” asarida buyruq fe‘llarni 2 guruhga: oxiri illatli (oxiri unli) va oxiri sahih (oxiri undosh) bo‘lgan buyruq fe‘llarga bo‘linadi. Oxiri undosh bo‘lgan : kel, ket, tut, tur kabi. Oxiri unli bo‘lgan: bashla, söylä, sözlä, bovuzla kabi. Buyruq tinglovchiga va g‘oyibga bōladi. G‘oyib buyrug‘iga so‘z oxiriga -sīn, -sin qo‘shimchalari qo‘shiladi, tinglovchi birlik buyrug‘ida kel, ket, tur, tut kabi shaklida bo‘ladi. Ko‘plik tinglovchiga kelingiz, ketingiz, sozlagingiz shaklida bo‘ladi. Bir guruhga buyruq qilishda keling, keting, turing va shular kabilar shaklida bo‘ladi.

Buyruqning bo'lishlisi ham, bo'lishsizi ham qalin so'zlarda -g'in, -q'in, ingichka so'zlarda -gin, -kin qo'shimchalari bilan ta'kidlanadi: turg'in, kelgin, turmag'in, ketmag'in.

Devon"dafa'llarning o'tgan zamon shaklini hosil qilishda dialektlar ikki guru hga ajraladi: yag'mo, tuxsi, chigil, arg'u, uyg'ur, to Chingacha bo'lgan hamm a qabilalar -di, -di // -ti, -ti affiksini

qo'shib yasaydilar: bardī "bordi", keldi "keldi" kabi. Bu shaklni o'g'uz va qip choqlarning ba'zilar – suvorinlar -

duq, dük affiksi orqali yasaganlar. Bular da birlik va ko'plik shaklda farq qilmagan : men ya qurduq "men yoy qurdim", biz ya qurduq "biz yoy qurdik" (II.64), ol keldük "u keldi", biz keldük "biz keldik" (II.65). Bo'lishsiz shaklini ham solish tiring: barmadi (turklarda) barmaduq (o'g'uzlarda) "bormadi" (II.66). Fe'ning kelasi zamon shakli o'g'uzlarda qisqargan

affiks orqali yasalgan: boshqa turklarda barīrman – o'g'uzlarda

barīran "boraman", boshqalarda ya qurar-

men – o'g'uzlarda ya quraran "yoy quraman" (II.68).

II sh. birlikda shaxs-son -

η affiksi bilan yasalgan: tapīndī. Ba'zi arg'ular tilida u -ğ (-

g) ga aylantirilgan: tapīndūğ "topinding", sen anī qačurduğ "sen uni qochirding" (II.194).

"At-tuhfa" da o'tgan zamon fe'li affiksi -d hisoblanadi: keldim, keldik, kelding. D harfi mahraj yaqinligiga ko'ra t harfiga almashadi: tapti, qachdi, chīqtī. O'tgan zamon fe'lining yana 2 belgisi bor, birinchi -mīsh, mish, ikkinchisi -īn, -in. Misol uchun, birlikda kelmish, ketmish, ko'plikda kelmishlar, ketmishlar. Asarda bu fe'llarga ko'z bilan ko'rganda emas, faqatgina eshitganlik ma'nosini anglatadi deya izoh beriladi. Kelasiz zamon fe'llari -g'ay, -qay, -gāy, -kāy va -si, -sī affikslari bilan yasalgan. Chunonchi, kelgāyman, kelgāybīz, kelgāysān, kelgāylār, chīqqayman kabi, bo'lishsiz shakli -ma affiksi orqali yasalgan. Masalan, kelmāgāymān, chīqmag'aybīz.

-sī, -si affiksiga misol: kelasiman, kelasibiz, kelasisiz, kelasisan.

"At-tuhfa"da shuningdek turkmanlarning kelasiz zamon uchun -jāk, -sār affikslari qo'llanishi haqida ma'lumot uchraydi. Kelājākmān, kelājākbiz, kelāsārmān, kelāsārbiz.

Leksik-semantik jihatdan tahlil qilsak:Hayvon nomlarini Devonu lug'otit turk va At tuhfadagi so'zlarni leksik-semantik jihatdan ham tahlil qilganda tafovutlar topildi. Masalan, At tuhfada erkak tuya ma'nosida bāsārāk so'zi kelgan bo'lsa, Devonu lug'otit turkda esa buğra (168-bet) shaklida keladi. Echkining erkagi ya'ni taka At tuhfada tākā (31-bet), Devonu lug'otit turkda erkač (51-bet). Hayvonlarning xususiyatiga ko'ra ham tafovut aniqlandi. Qora ot At tuhfada qara (14-bet), Devonu lug'otit turkda oy at (o'y at) (34-bet). Urg'ochi tuya so'zining Devonu lug'otit turkda 2 xil varianti keltirilgan tetir (146-bet), injān (20-bet). Chiyabo'ri Devonu lug'otit turkda bōri (400-bet), ajru (64-bet), At tuhfada qarsaq,

shaqal (26-bet). Otning yoli Devonu lug'otit turkda yaliğ (327-bet), At tuhfada a:l (14-bet). Ikki yoshli qo'y Devonu lug'otit turkda tişak (156-bet), At tuhfada quyun (38-bet). Xuddi shunday, "Devon"da tariğ(67-bet), "At-tuhfat"da tari(55-bet)ko'rinishida kelib va qisqa "i" bilan ifodalangan, 3manba 3 xil o'qiladi. Shuningdek, o'roq (dehqonchilikda ishlatiladigan asbob) so'zi "Devon"da bařtar(arg'ucha 181-bet) hamda türpik(189-bet)shaklida uchraydi. Ekin so'zi "Devon"da ekin(44-bet), "At- tuhfat"da ham ekin(64-bet) shaklida keltirilgan, bu so'zlar leksik, semantik, fonetik jihatdan bir biridan farqlanmaydi, bir xil. Endi yanchdi(biror urug',donni yanchmoq,tuymoq) fe'liga to'xtaladigan bo'lsak: "Devon"da u uvruldi(93-bet) va unga sinonim ügüşdi(88-bet)kabi ko'rinishlarda keladi, "At-tuhfat"da esa janshidi(52-bet) unga sinonim tugti(29-bet) shaklida kelgan. Sepdi (biror urug'ni yerga sepmoq ma'nosida) fe'li "Devon"da ekitti(93-bet), va ekindi (variantlari: ekinür, ekinmäk 93-bet) shaklida, "At -tuhfat"da säpti(62-bet) ko'rinishida berilgan. Yuqorida keltirilgan yanchdi va sepdi fe'llarining har ikki kitobda keltirilgan shakli ham semantik jihatdan bir ma'noni anglatadi ular leksik jihatdan farq qiladi.

Xulosa qilib aytganda, O'zbek tilining paydo bo'lishi va rivojlanishi tarixi uning ona tilida so'zlashuvchilarning tarixi bilan chambarchas bog'liqdir. O'zbek xalqi kabi bir millatning paydo bo'lishi turkiy va eron tillarini birlashtiruvchi bir qator etnik guruhlarining birlashishi bilan bog'liq edi. Buni orasida katta farq bo'lgan o'zbek lahjasidagi dialektlarning ko'pligidan bilish mumkin. Biz ushbu maqolamizda, turkiy so'zlarimiz jamlangan "Devonu lug'atit-turk" va "At-tuhfa" kabi asarlaridagi so'zlarni qiyoslab, semantik, morfologik, fonetik tomondan tahlil qildik.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Mahmud Koshg'ariy "Devonu lug'oti-t-turk"(Turkiy so'zlar devoni)/Mahmud Koshg'ariy.-Toshkent:G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi,2017, - B.488
2. "At -tuhfatuz zakiiyyat fillug'atit turkiya" O'zbekiston CCR "Fan" nashriyoti, Toshkent-1968.-B.279